

بررسی نسبت نظریه عقلانیت و حیانی علامه جوادی آملی با تعالی تفکر در آینه حکمت صدرایی

۱. سید مصطفی حسینی: دانشجوی دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران
۲. سعید بهشتی*: استاد تمام، گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران
۳. احمد سلحشوری: دانشیار، گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران

* ایمیل نویسنده مسئول: beheshti@atu.ac.ir

چکیده

رابطه عقل و وحی از مسائل محوری در اندیشه اسلامی است که در دوران معاصر با تقابل عقلانیت مدرن و معرفت دینی، بازخوانی آن ضروری شده است. علامه جوادی آملی با طرح نظریه عقلانیت و حیانی، رویکردی نوین برای تبیین تعامل سازنده عقل و وحی ارائه داده که در آن عقل در مدار وحی قرار می‌گیرد و به تعالی می‌رسد. حکمت متعالیه ملاصدرا با مبانی هستی‌شناختی خود، بستر نظری مناسبی برای فهم این نوع عقلانیت فراهم می‌کند. با وجود پیوندهای بنیادین میان این دو نظریه، خلأ پژوهشی در تبیین چگونگی نسبت آن‌ها احساس می‌شود. هدف این پژوهش، بررسی نسبت نظریه عقلانیت و حیانی با تعالی تفکر در حکمت صدرایی و کشف مبانی فلسفی مشترک این دو نظریه است. روش پژوهش بنیادی با رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی است که داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای از آثار علامه جوادی آملی و متون حکمت متعالیه گردآوری و از طریق تحلیل محتوا و مقایسه تطبیقی بررسی شدند. یافته‌ها نشان داد که حکمت صدرایی با مبانی هستی‌شناختی خود شامل چهارچوب توحیدی، حرکت جوهری، اتحاد عاقل و معقول، تناظر عوالم، فقر وجودی و تشکیک وجودی، بستر فلسفی عقلانیت و حیانی را فراهم می‌آورد. مبانی مشترک این دو نظریه عبارت‌اند از چهارچوب توحیدی، تناظر عوالم، فقر وجودی و تشکیک معرفتی. سیر تعالی تفکر در سه مرحله احتیاج، احتجاج و تلمذ تبیین می‌شود که در آن وحی نقش تکمیل‌کننده و تعالی‌بخش عقل را ایفا می‌کند. نتیجه کلی آنکه عقلانیت و حیانی ریشه در مبانی حکمت متعالیه دارد و تعالی معرفتی انسان تنها در سایه وحدت عقل و شرع محقق می‌شود.

کلیدواژگان: تعالی تفکر، حکمت صدرایی، عقلانیت و حیانی، علامه جوادی آملی.

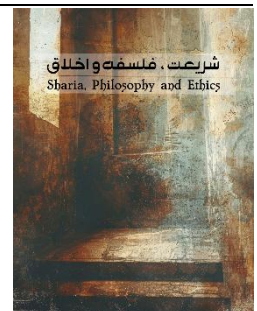
شیوه استناددهی: حسینی، سید مصطفی، بهشتی، سعید، و سلحشوری، احمد. (۱۴۰۴). بررسی نسبت نظریه عقلانیت و حیانی علامه جوادی آملی با تعالی تفکر در آینه حکمت صدرایی. *فلسفه و اخلاق*، ۳(۵)، ۱۴-۱.

تاریخ ارسال: ۲۴ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۷ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۵ آبان ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ دی ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Examining the Relationship Between Ayatollah Javadi Amoli's Theory of Revelatory Rationality and the Transcendence of Thought in the Mirror of Sadrian Philosophy

1. Seyed Mostafa Hosseini: PhD Student, Department of Philosophy of Islamic Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabatabaei University, Tehran
2. Saeed Beheshti*: Professor, Department of Philosophy of Islamic Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabatabaei University, Tehran
3. Ahmad Salahshouri: Associate Professor, Department of Philosophy of Islamic Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabatabaei University, Tehran

*Corresponding Author's Email: beheshti@atu.ac.ir

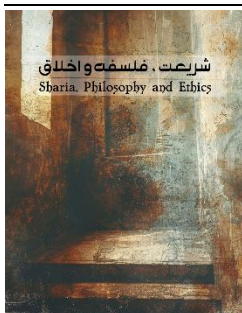
Abstract

The relationship between reason and revelation is one of the central issues in Islamic thought, and in the contemporary era—marked by the confrontation between modern rationality and religious knowledge—its re-examination has become necessary. By proposing the theory of revelatory rationality, Ayatollah Javadi Amoli offers a novel approach to explaining the constructive interaction between reason and revelation, in which reason operates within the orbit of revelation and thereby attains transcendence. Mullā Ṣadrā's Transcendent Theosophy, with its ontological foundations, provides an appropriate theoretical framework for understanding this type of rationality. Despite the fundamental connections between these two theories, there remains a research gap in clarifying the nature of their relationship. The aim of the present study is to examine the relationship between the theory of revelatory rationality and the transcendence of thought in Sadrian philosophy, and to uncover the shared philosophical foundations of these two theories. This basic research adopts a descriptive–analytical and comparative approach. Data were collected through library research from the works of Ayatollah Javadi Amoli and the texts of Transcendent Theosophy, and were analyzed using content analysis and comparative examination. The findings indicate that Sadrian philosophy, through its ontological foundations—including the monotheistic framework, substantial motion, the unity of the intellect and the intelligible, the correspondence of realms, existential poverty, and gradational existence—provides the philosophical ground for revelatory rationality. The shared foundations of these two theories include the monotheistic framework, the correspondence of realms, existential poverty, and epistemic gradation. The process of the transcendence of thought is explained in three stages—need, argumentation, and discipleship—in which revelation plays a complementary and elevating role for reason. The overall conclusion is that revelatory rationality is rooted in the foundations of Transcendent Theosophy, and that human epistemic transcendence is realized only through the unity of reason and divine law.

Keywords: *transcendence of thought; Sadrian philosophy; revelatory rationality; Ayatollah Javadi Amoli.*

How to cite: Hosseini, S. M., Beheshti, S., & Salahshouri, A. (2025). Examining the Relationship Between Ayatollah Javadi Amoli's Theory of Revelatory Rationality and the Transcendence of Thought in the Mirror of Sadrian Philosophy. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(5), 1-14.

Submit Date: 15 August 2025

Revise Date: 29 October 2025

Accept Date: 06 November 2025

Publish Date: 22 December 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The relationship between reason and revelation has long been recognized as one of the most fundamental and enduring problems in Islamic intellectual history, occupying a central position in theology, philosophy, and epistemology. Classical Islamic thinkers consistently grappled with the question of whether reason and revelation constitute independent epistemic authorities or whether they are inherently complementary sources of knowledge. In the contemporary period, this issue has acquired renewed urgency due to the dominance of modern rationality and its frequent opposition to religious epistemologies, which has intensified debates over the legitimacy, scope, and limits of reason in relation to divine guidance (1, 2). Within this intellectual context, Ayatollah Javadi Amoli's theory of revelatory rationality represents a systematic attempt to overcome the presumed dichotomy between reason and revelation by reconfiguring their relationship in a non-adversarial and hierarchical framework (4). According to this theory, reason does not stand in opposition to revelation but operates within its orbit, recognizing both its own epistemic capacities and its intrinsic limitations (5). At the same time, Sadrian philosophy, or Transcendent Theosophy, with its distinctive ontological and epistemological foundations—such as substantial motion, gradational existence, and the unity of the intellect and the intelligible—offers a robust philosophical framework for conceptualizing the transcendence of human thought (6). Despite the conceptual affinities between these two intellectual traditions, existing studies have largely treated them in isolation, resulting in a significant research gap concerning the precise nature of their relationship and the shared philosophical foundations that underlie them (7). Addressing this gap is particularly important for contemporary Islamic thought, as it allows for a theoretically grounded articulation of a rationality that remains faithful to revelation while fully engaging philosophical inquiry (9).

The present study adopts a basic research orientation and employs a descriptive–analytical and comparative methodology in order to examine the relationship between the theory of revelatory rationality and the concept of the transcendence of thought in Sadrian philosophy. Data were collected through systematic library research, drawing primarily on the works of Ayatollah Javadi Amoli related to reason, revelation, and revelatory rationality, as well as the principal texts of Transcendent Theosophy, including Mullā Ṣadrā's *al-Asfār al-Arbaʿa* and its authoritative commentaries. The analytical procedure involved three interrelated stages: first, the extraction and conceptual clarification of key notions such as revelatory rationality and the transcendence of thought; second, the identification and analysis of the ontological and epistemological foundations underlying each framework; and third, a comparative examination aimed at uncovering their points of convergence and structural compatibility. Content analysis was employed to ensure conceptual rigor, while comparative philosophical reasoning was used to elucidate the logical and ontological relationships between the two theories. This methodological approach enables a systematic exploration of how Sadrian metaphysics provides a philosophical ground for revelatory rationality, without reducing either framework to the other or compromising their internal coherence.

Within Sadrian philosophy, the transcendence of thought is intrinsically linked to the doctrine of substantial motion, which posits that motion and transformation occur not merely in accidental properties but in the very substance of beings, including the human soul (6). According to this view, the soul undergoes continuous ontological development, progressing from lower to higher levels of existence, and this ontological ascent is mirrored in the evolution of its cognitive capacities (10). Human knowledge thus unfolds through successive stages, beginning with sensory perception, advancing through imaginative and rational cognition, and culminating in intuitive or presential knowledge (11). The principle of gradational existence further reinforces this dynamic understanding of cognition by affirming that existence itself admits of degrees of intensity and perfection, and that knowledge, as a mode of being, likewise manifests in graded forms (12). As the soul ascends ontologically, its intellectual apprehensions become more unified, culminating in the doctrine of the

unity of the intellect and the intelligible, wherein the knower and the known are no longer distinct (13). From this perspective, the transcendence of thought is not merely an epistemic accumulation of propositions but an existential transformation of the knowing subject, grounded in metaphysical principles that render intellectual perfection both possible and intelligible.

Revelatory rationality, as articulated by Ayatollah Javadi Amoli, is premised on a complementary understanding of reason that recognizes its inherent dependence on divine guidance while affirming its indispensable role in human cognition (4). In this framework, reason is neither autonomous in a secular sense nor negated in favor of unmediated revelation; rather, it is a divinely endowed faculty that becomes fully actualized only through its engagement with revelation (5). Javadi Amoli conceptualizes the interaction between reason and revelation in three successive stages: need (*iḥtiyāj*), argumentation (*iḥtijāj*), and discipleship (*tatallum*). In the stage of need, reason becomes aware of its epistemic limitations, particularly in relation to metaphysical realities, eschatological truths, and moral guidance (1). In the stage of argumentation, reason affirms the necessity of revelation and recognizes its right to demand divine guidance should such guidance be withheld (2). Finally, in the stage of discipleship, reason submits to revelation as a learner, allowing revealed knowledge to awaken and actualize its latent capacities (14). This model preserves the dignity of reason while situating it within a theologically grounded epistemic hierarchy, thereby avoiding both rational absolutism and fideistic anti-intellectualism (15).

A comparative analysis reveals that Sadrian philosophy and revelatory rationality share several foundational ontological principles that render them mutually reinforcing rather than merely compatible. Chief among these is the monotheistic framework that identifies God as both the origin and ultimate end of all existence, thereby situating human cognition within a teleological order oriented toward divine reality (9). The principle of the correspondence of realms further establishes a structural harmony between different levels of reality, enabling revelation to function as a bridge between the intelligible and sensible worlds (8). Additionally, the doctrine of existential poverty underscores the absolute dependence of contingent beings on the Necessary Being, extending this dependence to the epistemic domain and thereby justifying the need for revelation (17). Finally, the principle of gradational existence provides a metaphysical basis for understanding cognitive development as a progressive ascent toward higher forms of knowledge, a process in which revelation plays a guiding and elevating role (21). Taken together, these shared foundations demonstrate that revelatory rationality is not an extraneous theological construct imposed upon Sadrian metaphysics but a natural epistemological extension of its ontological commitments (16, 18).

In conclusion, the findings of this study indicate that the theory of revelatory rationality articulated by Ayatollah Javadi Amoli is deeply rooted in the ontological and epistemological principles of Sadrian philosophy, and that the transcendence of human thought can be coherently explained only through a framework that integrates reason and revelation rather than opposing them. The transcendence of thought emerges as a dynamic, multi-stage process grounded in substantial motion, gradational existence, and the unity of the intellect and the intelligible, while revelation functions as the indispensable guide that enables reason to overcome its inherent limitations and attain its highest perfection. The unity of reason and divine law thus appears not as a contingent synthesis but as a necessary condition for genuine epistemic transcendence, offering a philosophically robust response to contemporary challenges posed by the tension between modern rationality and religious knowledge.

رابطه عقل و وحی از دیرباز یکی از محوری‌ترین مسائل در سنت فکری اسلامی بوده است (1). این مسئله که عقل چگونه می‌تواند با وحی در تعامل باشد و آیا این دو منبع معرفتی در تقابل با یکدیگرند یا در تکامل همدیگر، همواره ذهن متفکران مسلمان را به خود مشغول داشته است (2). در دوران معاصر، با گسترش عقلانیت مدرن و تقابل آن با معرفت دینی، ضرورت بازخوانی این رابطه بیش از پیش احساس می‌شود (3). علامه جوادی آملی با طرح نظریه عقلانیت و حیانی، تلاشی نوین برای پاسخ به این چالش معرفت‌شناختی ارائه داده است (4). در این نظریه، عقل نه در تقابل با وحی، بلکه در مدار وحی قرار می‌گیرد و به تعالی خود می‌رسد (5). از سوی دیگر، حکمت متعالیه ملاصدرا با مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی خاص خود، زمینه نظری مناسبی برای تبیین این نوع از عقلانیت فراهم می‌کند. مفاهیمی چون حرکت جوهری، تشکیک وجود، اتحاد عاقل و معقول، و مراتب معرفت در حکمت صدرایی، همگی به نوعی با مسئله تعالی تفکر انسانی مرتبط‌اند (6). با وجود این پیوندهای بنیادین، خلأ پژوهشی مشخصی در تبیین چگونگی نسبت این دو نظریه و ریشه‌یابی مبانی فلسفی عقلانیت و حیانی در حکمت متعالیه احساس می‌شود (7). در این راستا، پژوهش‌هایی در این زمینه انجام شده است. گنجور (۱۳۹۹) به بررسی مبانی وجودشناختی توسعه و تعالی علوم بر پایه عقلانیت و حیانی پرداخت و نتایج نشان داد که چهارچوب توحیدی، اصل تناظر عوالم هستی و فقر وجودی ممکنات از مبانی اساسی این نظریه هستند (5). مصباحی جمشید (۱۳۹۸) امکان تربیت دینی بر مبنای نظریه عقلانیت و حیانی را بررسی کرد و نشان داد که عقلانیت و حیانی می‌تواند زمینه‌ساز تربیت دینی اصیل باشد. با این حال، بررسی ادبیات موجود نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده عمدتاً به صورت جداگانه به هر یک از این دو حوزه پرداخته‌اند (4). خلأ پژوهشی مشخص در تحلیل نسبت مفهوم تعالی تفکر در حکمت صدرایی با نظریه عقلانیت و حیانی و کشف مبانی هستی‌شناختی مشترک این دو نظریه احساس می‌شود. درک نسبت عقلانیت و حیانی با حکمت متعالیه از منظر نظری به تبیین مبانی فلسفی این نظریه کمک می‌کند (8). از منظر کاربردی، این پژوهش می‌تواند راهکارهای عملی برای توسعه علوم انسانی اسلامی بر پایه عقلانیت و حیانی ارائه دهد. در دوران معاصر که تقابل میان عقلانیت مدرن و معرفت دینی شدت گرفته است، پژوهش حاضر می‌تواند به تبیین نوعی عقلانیت بیانجامد که در تعامل سازنده با دین قرار دارد. این امر می‌تواند پاسخی بنیادین به شبهات پیرامون نسبت عقل و وحی باشد (9). هدف اصلی این پژوهش، بررسی و تحلیل نسبت نظریه عقلانیت و حیانی علامه جوادی آملی با مفهوم تعالی تفکر در حکمت صدرایی و کشف مبانی فلسفی مشترک این دو نظریه است. در راستای این هدف، سؤالات پژوهش عبارت‌اند از: (۱) حکمت صدرایی چگونه زمینه نظری و بستر هستی‌شناختی عقلانیت و حیانی را فراهم می‌کند؟ (۲) مبانی هستی‌شناختی مشترک میان تعالی تفکر در حکمت متعالیه و عقلانیت و حیانی کدام‌اند؟ (۳) چگونه می‌توان سیر تعالی تفکر انسانی را در پرتو تعامل عقل و وحی بر اساس حکمت صدرایی تبیین کرد؟ نوآوری این پژوهش در کشف ریشه‌های فلسفی عقلانیت و حیانی در حکمت متعالیه و ارائه تحلیلی جامع از مبانی مشترک این دو نظریه است. این پژوهش در ادامه به بررسی مبانی نظری و مفاهیم کلیدی، مبانی هستی‌شناختی حکمت صدرایی در تعالی تفکر، زمینه‌های مشترک هستی‌شناختی، و تحلیل نسبت مستقیم عقلانیت و حیانی با تعالی تفکر بر اساس آثار معتبر علامه جوادی آملی و متون حکمت متعالیه پرداخته خواهد شد.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از نظر ماهیت توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و منابع اصلی پژوهش شامل آثار علامه جوادی آملی به ویژه آثار مرتبط با عقلانیت و حیانی و نسبت عقل و وحی، و همچنین متون

اصلی حکمت متعالیه ملاصدرا از جمله الاسفار الاربعه و شروح و تعلیقات آن می‌باشد. چارچوب نظری این پژوهش مبتنی بر مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی حکمت صدرایی و نظریه عقلانیت و حیانی علامه جوادی آملی است. در تحلیل داده‌ها، ابتدا مفاهیم کلیدی شامل تعالی تفکر و عقلانیت و حیانی از منابع معتبر استخراج و تبیین می‌شوند، سپس مبانی هستی‌شناختی مشترک این دو نظریه شناسایی و تحلیل می‌گردند، و در نهایت نسبت و پیوند میان آنها از طریق مقایسه تطبیقی و استنتاج فلسفی روشن می‌شود.

مبانی نظری و ادبیات پژوهش

تعالی تفکر در حکمت صدرایی

تعالی تفکر در حکمت متعالیه ملاصدرا مفهومی بنیادین است که بر اساس نظریه حرکت جوهری شکل می‌گیرد. حرکت جوهری به معنای تحول و دگرگونی مستمر در ذات و جوهر موجودات است که نفس انسانی نیز از این قاعده مستثنی نیست (6). در این نظام فلسفی، نفس انسان از مرتبه‌ای پایین‌تر آغاز می‌کند و به تدریج در مسیر کمال حرکت می‌نماید. این حرکت تکاملی شامل قوای ادراکی و معرفتی نفس نیز می‌شود و تفکر انسانی را از مراتب پایین به سوی مراتب عالی سوق می‌دهد (10). مراتب تفکر در حکمت متعالیه از معرفت حسی آغاز می‌شود و به تدریج به معرفت خیالی، عقلی و در نهایت معرفت شهودی منتهی می‌گردد. معرفت شهودی به عنوان عالی‌ترین مرتبه معرفت، نوعی ادراک حضوری و مستقیم از حقایق است که در آن واسطه‌ای میان عارف و معروف وجود ندارد (11). در این مرتبه است که اتحاد عاقل و معقول تحقق می‌یابد و عقل به کمال نهایی خود می‌رسد. اصل تشکیک وجود نیز نقش مهمی در تبیین تعالی تفکر ایفا می‌کند، زیرا معرفت و تفکر به عنوان امری وجودی، مشمول تشکیک است و دارای مراتب مختلفی از کمال و نقص می‌باشد (12). هرچه نفس انسانی در مسیر تکامل وجودی پیش می‌رود، قوه تفکر او نیز قوی‌تر و کامل‌تر می‌شود (13).

عقلانیت و حیانی در اندیشه علامه جوادی آملی

عقلانیت و حیانی در اندیشه علامه جوادی آملی به معنای عقلانیتی است که در مدار وحی قرار دارد و از هدایت آن بهره‌مند می‌شود. در عقلانیت و حیانی، عقل نه تنها منکر وحی نیست، بلکه خود به ضرورت وحی پی می‌برد و نیاز خود به آن را درک می‌کند (4). علامه جوادی آملی بر این باور است که عقل سالم خود به احتیاج به وحی اعتراف می‌کند و این احتیاج ناشی از محدودیت‌های ذاتی عقل بشری است (5). سه مرحله اساسی در تعامل عقل با وحی قابل شناسایی است که علامه جوادی آملی آن‌ها را احتیاج، احتجاج و تلمذ نامیده است. در مرحله احتیاج، عقل به این نکته پی می‌برد که انسان برای رسیدن به کمال و سعادت نیازمند به راهنمایی الهی است (1). در مرحله احتجاج، عقل این قدرت را دارد که در صورت عدم ارسال وحی، با خداوند احتجاج کند و بپرسد که چرا راهنمایی نفرستاده است (2). در مرحله تلمذ، عقل پس از دریافت وحی، خود را شاگرد آن قرار می‌دهد و از معارف و حیانی بهره‌مند می‌شود (14). علامه جوادی آملی تأکید دارد که عقل و حیانی چراغی است که راه را روشن می‌کند، اما خود راه نیست. وحی صراط و راه اصلی است و عقل سراجی است که این راه را نورانی می‌سازد (15).

مبانی وجودشناختی توسعه و تعالی علوم بر پایه عقلانیت و حیانی

مبانی وجودشناختی عقلانیت و حیانی بر سه اصل بنیادین استوار است. اولین آن‌ها چهارچوب توحیدی است که بر اساس آن، همه موجودات از خداوند صادر شده‌اند و به سوی او بازمی‌گردند (5). عقل در این نظام توحیدی، خود را مخلوقی نیازمند و وابسته به خالق می‌داند و به محدودیت‌های ذاتی خود اعتراف می‌کند (9). اصل دوم، تناظر عوالم هستی است که بر اساس آن، نظام هستی دارای مراتب مختلفی از عالم عقل، مثال و ماده است. این عوالم با یکدیگر تناظر و ارتباط دارند و حقایق عالم بالا در عالم پایین به صورت ضعیف‌تر تجلی می‌یابند (8). وحی نیز از عالم بالا نازل

می‌شود و حقایق عالم غیب را به زبانی که برای انسان قابل فهم است، بیان می‌کند (16). اصل سوم، فقر وجودی ممکنات است که بر اساس آن، همه موجودات امکانی به خودی خود هیچ استقلالی ندارند و وجودشان وابسته به واجب‌الوجود است (17). انسان به عنوان موجودی ممکن، در معرفت نیز فقیر است و بدون یاری الهی نمی‌تواند به حقایق غیبی دست یابد. وحی پاسخگوی این فقر معرفتی است و انسان را از جهل و گمراهی نجات می‌دهد (18).

مبانی هستی‌شناختی حکمت صدرایی در تعالی تفکر

چهارچوب توحیدی مبدأ و غایت متعالی و قدسی جهان

چهارچوب توحیدی در حکمت صدرایی بنیاد اساسی نظام هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی این فلسفه را تشکیل می‌دهد. توحید به معنای یگانگی مطلق خداوند و اینکه او مبدأ و معاد همه موجودات است، تمام ساختار فلسفی ملاصدرا را شکل می‌دهد و زمینه‌ای برای فهم تعالی تفکر انسانی فراهم می‌آورد (5). در این نظام، خداوند نه تنها آغازگر نظام هستی، بلکه غایت و مقصد نهایی همه موجودات است و تمام حرکات و تحولات در جهان به سوی او سوق می‌یابد (9). علامه جوادی آملی در تبیین این چهارچوب توحیدی و نقش عقل در درک آن بیان می‌دارد:

«این عقل در اثر استدلال‌های عقلی بر اساس قانون عینیت یا قانون‌های ظهور و مصدر ظهور، صدور و مصدر صدور به هر وسیله که باشد، ادراک می‌کند، چیزی که هستی او عین ذات او نیست، نیازمند به آفریدگار است؛ چنانچه امیرالمومنین علی بن ابیطالب (سلام‌الله‌علیه) در نهج البلاغه فرمود: *كُلُّ قَائِمٍ فِي سِوَاهُ مَعْلُولٌ* (نهج البلاغه (للسبحی صالح)، خطبه 186)؛ یعنی هر موجودی که هستی او عین ذات او نیست این بر اساس شانس و بخت و اتفاق به عمل نمی‌آید؛ این با علت به عمل می‌آید. این نظام علی را که عقل درک می‌کند، نقل و وحی آن را امضا کرده است؛ این آغاز تعامل بین عقل و وحی است».

این بیان نشان می‌دهد که عقل از طریق استدلال عقلی به وجود مبدأ و نظام علی پی می‌برد و این درک عقلانی مورد تأیید وحی قرار می‌گیرد. علامه جوادی آملی در ادامه می‌فرماید:

«عقل با ادراک این مطلب، چیزی که هستی او عین ذات او نیست براساس شانس، بخت، اتفاق و مانند آن محال است یافت بشود، حتماً علت دارد. این قانون علی را تبیین می‌کند، گسترش می‌دهد تا به جایی می‌رسد که انسان، جهان، پیوند انسان و جهان، اموری است که به یک ذات غنی قدیم ازلی، یعنی خدا تکیه می‌کند؛ زیرا آن موجود هستی او عین ذات اوست».

نظام علی و معلولی در نهایت به مبدایی منتهی می‌شود که او عین هستی محض است و تمام موجودات به او نیازمندند (19). این چهارچوب توحیدی تعیین‌کننده مسیر تعالی تفکر انسانی است، زیرا عقل در این نظام خود را موجودی فقیر و نیازمند می‌داند. علامه جوادی آملی تأکید می‌کند که انسان سه نوع نیاز دارد: احتیاج، احتجاج و تلمذ، که همه آنها با وحی تأمین می‌شود. بنابراین، تعالی تفکر در افق توحیدی به معنای حرکت از کثرت به وحدت و از جهل به معرفت توحیدی است که در آن عقل به مقام اتحاد با معقول الهی می‌رسد.

نظریه حرکت جوهری و تکامل نفس ناطقه

نظریه حرکت جوهری یکی از بنیادی‌ترین و نوآورانه‌ترین نظریات ملاصدرا است که تحولی عمیق در فلسفه اسلامی ایجاد کرد. پیش از ملاصدرا، فلاسفه معتقد بودند که حرکت تنها در عرض جریان دارد، اما ملاصدرا نشان داد که حرکت در خود جوهر نیز جریان دارد و نفس انسان در ذات خود دستخوش تحول و تکامل مستمر است (6). این نظریه بنیان فلسفی تعالی تفکر را فراهم می‌آورد (10). بر اساس این نظریه، نفس انسان از مرتبه‌ای پایین‌تر یعنی قوه حسی آغاز می‌کند و به تدریج با حرکت جوهری به مراتب عالی‌تر وجودی دست می‌یابد. این حرکت نه صرفاً تغییر در

کیفیت، بلکه تحول در ذات و جوهر نفس است که موجب می‌شود نفس از یک مرتبه وجودی به مرتبه دیگر منتقل شود (13). قوای ادراکی نفس نیز تابع این حرکت جوهری هستند و همراه با تکامل وجودی نفس، تفکر انسانی نیز از مراتب پایین به مراتب عالی تعالی می‌یابد. علامه جوادی آملی در تبیین مراتب عقل و تکامل آن بیان می‌دارد:

«برای توسعه اینها از عقل حسی و تجربی که در حقیقت خیال مجسم است شروع می‌شود تا عقل نیمه تجربی که در ریاضیات مطرح است، عقل تجربی که در کلام مطرح است، بالاتر از آن عقل تجربی که در فلسفه مطرح است، بالاتر از آن عقل تجربی محض که در عرفان نظری مطرح است؛ همه اینها را عقل نظری اندیش ورز به عهده دارد.»

این مراتب نشان‌دهنده سیر تکاملی نفس در مسیر حرکت جوهری است که در آن تفکر انسانی به تدریج از محدودیت‌های حسی رها می‌شود و به ادراک حقایق مجرد می‌رسد. نفس ناطقه در آغاز با قوه حسی سر و کار دارد، اما با گذر از مراحل خیالی و وهمی به قوه عقلی می‌رسد که قادر به ادراک کلیات و حقایق مجرد است (12). حرکت جوهری تضمین‌کننده امکان تعالی مستمر است و نشان می‌دهد که انسان در مسیر کمال دائماً در حال تحول و دگرگونی است.

اتحاد عاقل و معقول در معرفت‌شناسی صدرایی

اتحاد عاقل و معقول یکی از مهم‌ترین و عمیق‌ترین مبانی معرفت‌شناسی حکمت متعالیه است که نشان‌دهنده قله تعالی معرفتی و تفکری انسان است. بر اساس این اصل، در معرفت عقلی، عاقل با معقول اتحاد پیدا می‌کند و تمایز میان آن دو از میان می‌رود (11). این اتحاد به معنای آن است که نفس در عین اینکه عاقل است، خود معقول نیز می‌شود و صورت معقول با ذات نفس متحد می‌گردد (9). این نوع معرفت که معرفت حضوری نامیده می‌شود، عالی‌ترین مرتبه معرفت است و در آن واسطه‌ای میان عارف و معروف وجود ندارد. علامه جوادی آملی در تبیین نقش عقل در درک اصول بدیهی که زمینه‌ساز اتحاد عاقل و معقول است، بیان می‌دارد:

«طلیعه اندیشه همان حس تجربی است و تجربه حسی است که آن بدون کمک عقل ممکن نیست؛ چون حس و تجربه حسی موجودات را مشاهده می‌کند، معدوم را درک نمی‌کند. اما عقل است که مفهوم عدم را درک می‌کند و مسئله ارتفاع و اجتماع نقیضین را پشتوانه همه قضایا قرار می‌دهد. اگر ما در حس تجربی و تجربه حسی چیزی را آزمودیم، فقط می‌فهمیم که او هست. نبود آن را درک نمی‌کنیم، جمع بود و نبود را هم درک نمی‌کنیم.»

این بیان نشان می‌دهد که عقل از همان آغاز در ادراک حسی نقش دارد و پشتوانه یقین‌های بشری است. اتحاد عاقل و معقول در معرفت‌شناسی صدرایی نشان‌دهنده آن است که تعالی تفکر نه صرفاً افزایش اطلاعات، بلکه تحول وجودی نفس است (16). هرچه نفس به مراتب بالاتر وجودی می‌رسد، اتحاد او با معقولات نیز کامل‌تر می‌شود و در نهایت به مقامی می‌رسد که با حقایق عالی متحد می‌گردد. این اتحاد در مرتبه عالی خود به اتحاد با حق تعالی منجر می‌شود که همان معرفت شهودی و حضوری الهی است (18).

زمینه‌های مشترک هستی‌شناختی عقلانیت و حیانی و حکمت متعالیه

اصل تناظر عوالم هستی و انعکاس حقایق و حیانی

اصل تناظر عوالم هستی یکی از مبانی بنیادین حکمت متعالیه است که نظام وجود را به صورت مراتبی و متناظر تبیین می‌کند. بر اساس این اصل، عالم هستی دارای مراتب مختلفی از عالم عقل، مثال و ماده است که با یکدیگر تناظر و ارتباط دارند (5). حقایق عالم بالا در عالم پایین به صورت ضعیف‌تر و سایه‌وار تجلی می‌یابند و هر مرتبه‌ای بازتاب و نمودی از مرتبه بالاتر است (10). این تناظر موجب می‌شود که انسان بتواند از طریق تأمل

در عالم پایین، به شناخت حقایق عالم بالا دست یابد. عالم عقل بالاترین مرتبه عالم خلق است که در آن حقایق به صورت مجرد و کامل وجود دارند، عالم مثال مرتبه واسط است که حقایق در آن با نوعی تجسم وجود دارند، و عالم ماده پایین ترین مرتبه است که حقایق در آن به صورت ضعیف تجلی می یابند (8). انسان به عنوان جامع عوالم، در وجود خود همه این مراتب را دارد و می تواند از طریق تزکیه و تعالی نفس، به مراتب بالاتر وجود دست یابد. علامه جوادی آملی در تبیین این تناظر و نقش وحی بیان می دارد:

«در نهان و نهاد انسان بسیاری از گوه‌هایی نهفته است که انسان آنها را به عنوان میزبان دارد. وحی به انسان می گوید تو دارای میزبان هستی، علوم فراوانی در نهاد تو نهاده شده است: وَ نَفْسٍ وَّ مَا سَوَّاهَا * فَالْهَمَّهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا (سوره شمس، آیات 7 و 8)؛ تو بکوش یک سلسله علمی را در حوزه‌ها و دانشگاه‌ها فراهم کنی که این علوم مهمان با آن علوم میزبان بسازد، با فطرت بسازد.»

این تعبیر زیبایی علامه جوادی آملی از علوم میزبان و علوم مهمان نشان می دهد که تناظر عوالم هستی در وجود انسان نیز تحقق دارد. وحی در این نظام، حقایق عالم غیب را برای انسان بیان می کند و پل ارتباطی میان عوالم مختلف هستی را برقرار می سازد (16). تناظر عوالم نشان می دهد که معرفت انسانی نیز دارای مراتبی است که از حسی به عقلی و از عقلی به شهودی تعالی می یابد، و عقلانیت وحیانی همان عقلانیتی است که با هدایت وحی، این مراتب را به درستی طی می کند.

فقر وجودی ممکنات و ضرورت ارتباط با مبدأ

فقر وجودی ممکنات از اصول بنیادین حکمت متعالیه است که بر اساس آن، همه موجودات امکانی به خودی خود هیچ استقلالی ندارند و وجودشان وابسته به واجب الوجود است. این فقر تنها به بعد هستی شناختی محدود نمی شود، بلکه شامل بعد معرفتی نیز می گردد و انسان را نیازمند به هدایت الهی می کند (5). موجودات ممکن در هر لحظه از وجود خود به واجب الوجود نیازمندند و اگر این ارتباط قطع شود، به عدم بازمی گردند (17). علامه جوادی آملی این فقر وجودی را در ارتباط با نیاز عقل به وحی تبیین می کند:

«انسان می فهمد این خدایی که عالم را آفرید، باید آن را راهنمایی کند؛ زیرا انسان از خواص بسیاری از اشیاء بی خبر است، از رخدادهای گذشته و آینده بی اطلاع است، از جریان مرگ و بعد از مرگ بی خبر است. این مقدار برای انسان مسلم است که انسان نمی پوسد و با مرگ از پوست به در می آید؛ اما چه می شود؟ کجا می رود؟ زندگی پس از مرگ چیست؟ نمی داند.»

این بیان نشان می دهد که انسان در عین اینکه می داند مرگ پایان زندگی نیست، اما از جزئیات و حقیقت آن بی خبر است و این نشانه فقر معرفتی اوست. این فقر معرفتی ریشه در فقر وجودی دارد و نشان می دهد که انسان نه تنها در هستی خود، بلکه در معرفت خود نیز وابسته به خداوند است (18). علامه جوادی آملی در ادامه تصریح می کند:

«انسان با این ارزیابی احساس می کند که محتاج به رهنمود غیبی الهی است؛ یعنی وحی می طلبد. علمی که خود انسان دارد، راهی به جایی نمی برد که از گذشته غیب و از آینده غیب باخبر بشود. پس در بخش اول تعاملی که بین عقل و وحی است، مسئله احتیاج است. عقل می فهمد که من محتاج به رهنمود غیبی هستم؛ یعنی محتاج به پیامبران هستم.»

فقر وجودی در عقلانیت وحیانی به معنای شناخت عقل از محدودیت‌های خود و پذیرش نیاز به هدایت وحیانی است. این فقر واقعیتی هستی شناختی است که عقل سالم آن را درک می کند. بنابراین، فقر وجودی زمینه مشترک حکمت صدرایی و عقلانیت وحیانی است که هر دو بر ضرورت ارتباط انسان با مبدأ تأکید دارند.

تشکیک وجودی و مراتب معرفت در نظام صدرایی

اصل تشکیک وجود یکی دیگر از مبانی اساسی حکمت متعالیه است که بر اساس آن، وجود دارای مراتب مختلفی از شدت و ضعف است و همه موجودات به نسبت قرب و بعد از واجب الوجود، در مراتب مختلف وجودی قرار دارند (12). این تشکیک نشان می‌دهد که وجود حقیقتی واحد است که در مراتب مختلف تحقق می‌یابد و هر موجودی بسته به مرتبه وجودی خود، کمال خاصی دارد (20). معرفت و تفکر نیز به عنوان امری وجودی، مشمول تشکیک است و دارای مراتب مختلفی از کمال و نقص می‌باشد. هرچه نفس انسانی در مسیر تکامل وجودی پیش می‌رود، قوه تفکر او نیز قوی‌تر و کامل‌تر می‌شود (21). علامه جوادی آملی در تبیین مراتب معرفت بیان می‌دارد:

«طلیعه اندیشه همان حس تجربی است و تجربه حسی است که آن بدون کمک عقل ممکن نیست؛ چون حس و تجربه حسی موجودات را مشاهده می‌کند، معدوم را درک نمی‌کند. اما عقل است که مفهوم عدم را درک می‌کند. با تجربه حسی هرگز به اصل تناقض پی نمی‌بریم و بدون امتناع تناقض در تجربه حسی هم یقین پیدا نمی‌شود و این عقل تجربی است که پشتوانه امر حسی و تجربی است؛ این کف اندیشه است. از این مقدار که کف اندیشه است؛ یعنی علم حسی و تجربه حسی، بالاتر ریاضی است، بالاتر کلامی است، بالاتر فلسفی است، بالاتر عرفان نظری است.»

این مراتب نشان می‌دهد که تفکر انسانی از معرفت حسی آغاز می‌شود و به تدریج به مراتب بالاتری از معرفت عقلی و در نهایت به معرفت شهودی می‌رسد (22). تشکیک معرفتی در ارتباط مستقیم با عقلانیت و حیانی قرار دارد، زیرا وحی به عنوان بالاترین مرتبه هدایت، عقل را در طی مراتب معرفت یاری می‌کند و او را از محدودیت‌های مراتب پایین رها می‌سازد. بنابراین، تشکیک وجودی و معرفتی زمینه مشترک دیگری است که نشان می‌دهد تعالی تفکر فرآیندی مراتبی است که عقل با هدایت وحی می‌تواند آن را به سرانجام برساند.

تحلیل نسبت عقلانیت و حیانی با تعالی تفکر

کارکرد وحی در تکمیل و تعالی بخشی عقل

وحی در نظام عقلانیت و حیانی نه در تقابل با عقل، بلکه در نقش تکمیل‌کننده و تعالی‌بخش آن قرار دارد. عقل با وجود توانمندی‌های خود در درک بسیاری از حقایق، دارای محدودیت‌هایی است که بدون یاری وحی نمی‌تواند از آن‌ها عبور کند (4). علامه جوادی آملی در تبیین مراحل سه‌گانه تعامل عقل با وحی که شامل احتیاج، احتجاج و تلمذ است، نشان می‌دهد که عقل خود به نیاز به وحی پی می‌برد.

در مرحله احتیاج، عقل به این واقعیت می‌رسد که بدون وحی نمی‌تواند به بسیاری از حقایق غیبی دست یابد (1). علامه جوادی آملی تصریح می‌کند: «پس در بخش اول تعاملی که بین عقل و وحی است، مسئله احتیاج است. عقل می‌فهمد که من محتاج به رهنمود غیبی هستم؛ یعنی محتاج به پیامبران هستم که از طرف خدایی که آفریدگار عالم و آدم است انسان را معرفی کند، جهان را معرفی کند، جهانیان را معرفی کند، پیوند انسان و جهان را تبیین کند، او معلم جوامع بشری باشد؛ این اصل احتیاج بشر به وحی است.»

مرحله دوم که احتیاج نامیده می‌شود، نشان‌دهنده اهمیت و ضرورت وحی از دیدگاه عقل است. در این مرحله، عقل نه تنها نیاز خود به وحی را درک می‌کند، بلکه در صورت عدم ارسال وحی، می‌تواند با خداوند احتجاج کند (2). علامه جوادی آملی بیان می‌دارد:

«در فصل دوم بعد از عبور از مرز احتیاج نوبت به احتجاج می‌رسد. اگر خدای سبحان انبیا نفرستد، عقل آن قدرت را دارد که با خدا احتجاج کند، با خدا بگوید چرا راهنما نفرستادی؟ ما راه را آن طوری که باید تشخیص نمی‌دهیم، نه از گذشته غیب و نه از آینده غیب باخبر هستیم.»

در مرحله سوم که تلمذ نامیده می‌شود، عقل پس از دریافت وحی، خود را شاگرد آن قرار می‌دهد و از معارف و حیانی بهره‌مند می‌شود (14). در این مرحله است که تعالی واقعی عقل آغاز می‌شود. علامه جوادی آملی می‌فرماید:

«در این فصل سوم عقل و حیانی می‌کوشد خود را شاگرد وحی قرار بدهد و علوم فراموش بکند که طبق بیان نورانی امیر مومنان (سلام‌الله‌علیه): وَ يَشِيرُوا لَهُمْ دَفَائِنَ الْعُقُولِ (نهج البلاغه (للصبحی صالح)، خطبه اول). عقل و حیانی شاگرد وحی است، اولاً؛ صحنه دل را در اختیار وحی قرار می‌دهد، ثانیاً؛ اولیای وحی مدار یعنی انبیا و مرسلین این شاگرد را می‌پذیرند، ثالثاً؛ علوم به این شاگرد عطا می‌کنند که با میزبان اصلی‌اش هماهنگ باشد، رابعاً».

وحی در این مرحله نقش بیدارگر علوم فطری انسان را ایفا می‌کند و عقل را یاری می‌دهد تا دفاینه‌های درونی خود را کشف کند. بنابراین، وحی نقش اساسی در تعالی عقل ایفا می‌کند و عقل بدون هدایت وحی نمی‌تواند به کمال نهایی خود برسد.

جایگاه عقل در فهم و تفسیر معارف و حیانی

عقل در نظام عقلانیت و حیانی، علاوه بر نیازمند بودن به وحی، نقش اساسی در فهم و تفسیر معارف و حیانی نیز دارد و بدون آن، دسترسی به محتوای وحی برای بشر عادی ممکن نیست. وحی به زبان نازل می‌شود و فهم آن نیازمند به کارگیری عقل است (گنجور، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۰). تفاوت مهمی میان وحی و نقل وجود دارد که علامه جوادی آملی به آن توجه ویژه‌ای دارد. وحی خود معصوم است و در دسترس مستقیم تنها معصومان قرار دارد، اما آنچه در دسترس بشر عادی است، فهم و تفسیر از وحی است که همان نقل نامیده می‌شود (شکراللهی، ۱۴۰۴، ص. ۷۲). علامه جوادی آملی در تبیین نقش عقل در شناخت وحی بیان می‌دارد که عقل است که وحی را از غیر وحی تشخیص می‌دهد و معجزه را از سایر خوارق عادات متمایز می‌سازد (۲). این نقش تشخیصی عقل بسیار مهم است، زیرا بدون آن انسان نمی‌تواند وحی حقیقی را از ادعاهای کاذب تفکیک کند. علامه جوادی آملی می‌فرماید:

«این عقل است که وحی را می‌شناسد. وقتی وحی آمد، او وحی را از غیر وحی تشخیص می‌دهد. معجزه را از غیر معجزه تشخیص می‌دهد و اگر کسی معجزه آورد به رسالت و نبوت او پی می‌برد؛ زیرا اعجاز با عادت فرق دارد، با حرق عادت متعارف فرق دارد. اعجاز با کار مرتاضان فرق دارد، اعجاز با کرامت برخی‌ها فرق دارد. حقیقت اعجاز که یک امر و حیانی است یک عقل می‌فهمد».

این بیان نشان می‌دهد که عقل نه تنها در فهم محتوای وحی، بلکه در شناخت خود وحی نیز نقش دارد (۱). پس از شناخت وحی، عقل وارد مرحله فهم و تفسیر آن می‌شود. در این مرحله، عقل با ابزارهای معرفتی خود به تحلیل آیات و احادیث می‌پردازد و می‌کوشد مقصود شارع را درک کند. بنابراین، عقل نه تنها نیازمند وحی است، بلکه ابزار لازم برای فهم و بهره‌برداری از وحی نیز هست و این دو در تکامل یکدیگرند (۱۵).

وحدت عقل و شرع در مسیر تعالی معرفتی

وحدت عقل و شرع یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظریه عقلانیت و حیانی است که نشان می‌دهد این دو نه در تقابل، بلکه در وحدت و هماهنگی با یکدیگر قرار دارند و هر دو به سوی یک مقصد که همان تعالی معرفتی انسان است، هدایت می‌کنند. این وحدت بر اساس مبانی هستی‌شناختی حکمت صدرایی قابل تبیین است (۵). در این نگاه، عقل و شرع هر دو از یک منبع که خداوند حکیم است صادر می‌شوند و هدف هر دو هدایت انسان به سوی کمال است (۸). بنابراین، تعارض حقیقی میان عقل و شرع محال است و اگر ظاهراً تعارضی دیده شود، یا فهم ما از عقل ناقص است یا فهم ما از شرع (۱۶). علامه جوادی آملی این وحدت را با تشبیه زیبایی از سراج و صراط بیان می‌کند و می‌فرماید که وحی صراط است و عقل سراج، و چراغ هرگز جایگزین راه نمی‌شود، بلکه آن را روشن می‌کند (۱۸). این تشبیه نشان می‌دهد که هر دو برای رسیدن به مقصد ضروری هستند. علامه جوادی آملی می‌فرماید:

«می‌شود بین عقل و نقل جمع کردن و شرع را و وحی را صراط دانستن و عقل را سراج دانستن و هرگز در برابر وحی قرار نگرفتن؛ چون وحی صراط است و عقل سراج؛ هرگز چراغ کار راه را انجام نمی‌دهد، می‌کوشد که راه را ببیند و آن راه را طبق رهنمود راهنمایان ببیند».

این بیان نشان می‌دهد که عقل بدون وحی می‌تواند گمراه شود، همان‌طور که راه‌رو در تاریکی ممکن است از مسیر منحرف گردد (22). از سوی دیگر، وحی بدون عقل برای بشر عادی قابل فهم نیست. بنابراین، هر دو برای یکدیگر ضروری‌اند و تعالی معرفتی تنها در سایه وحدت این دو امکان‌پذیر است. علامه جوادی آملی در تبیین این وحدت و نقش عقل و حیانی به عنوان قطب فرهنگی جامعه می‌فرماید:

«قطب فرهنگی یک ملت عقل و حیانی است که احتجاج با خدا، بهره‌برداری از رهاورد الهی، عمل به دستوره‌های الهی در مدار این قطب فرهنگی می‌گردد».

این بیان نشان می‌دهد که عقل و حیانی نه عقلی که در تقابل با وحی است، بلکه عقلی است که در مدار وحی حرکت می‌کند و از آن بهره می‌برد (21). در این نگاه، تعالی معرفتی نه با انکار عقل و نه با انکار وحی، بلکه با وحدت و هماهنگی این دو حاصل می‌شود. علامه جوادی آملی در پایان تأکید می‌کند:

«وقتی به مقام احتجاج برسد که خود را نیازمند وحی بداند، این شکوفایی عقل و حیانی است، اولاً؛ به مرحله احتجاج برسد به باروری می‌رسد، ثانیاً؛ وقتی جواب خود را از راه وحی الهی دریافت کند، ثالثاً؛ به شاگردی او می‌پردازد، رابعاً».

بنابراین، وحدت عقل و شرع در مسیر تعالی معرفتی تنها راه رسیدن به کمال انسانی است و این وحدت در حقیقت همان عقلانیت و حیانی است که علامه جوادی آملی به تبیین آن پرداخته و نشان داده است که چگونه این نظریه بر مبانی حکمت صدرایی استوار است.

نتیجه‌گیری

رابطه عقل و وحی از دیرباز یکی از مسائل بنیادین در سنت فکری اسلامی بوده که در دوران معاصر با گسترش عقلانیت مدرن و تقابل آن با معرفت دینی، اهمیت بیشتری یافته است. این پژوهش با هدف بررسی و تحلیل نسبت نظریه عقلانیت و حیانی علامه جوادی آملی با مفهوم تعالی تفکر در حکمت صدرایی و کشف مبانی فلسفی مشترک این دو نظریه انجام شد. روش پژوهش بنیادی با رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی بود که داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی از آثار علامه جوادی آملی و متون حکمت متعالیه ملاصدرا گردآوری و از طریق تحلیل محتوا و مقایسه تطبیقی مورد بررسی قرار گرفتند. یافته‌های پژوهش نشان داد که حکمت صدرایی با مبانی هستی‌شناختی خود، زمینه نظری و بستر فلسفی لازم برای تبیین عقلانیت و حیانی را فراهم می‌کند. این مبانی شامل چهارچوب توحیدی، نظریه حرکت جوهری، اتحاد عاقل و معقول، اصل تناظر عوالم هستی، فقر وجودی ممکنات و تشکیک وجودی هستند. مبانی هستی‌شناختی مشترک میان تعالی تفکر در حکمت متعالیه و عقلانیت و حیانی نیز شناسایی شدند. اولین آن‌ها چهارچوب توحیدی است که خداوند را مبدأ و معاد همه موجودات قرار می‌دهد. دومین مبنا اصل تناظر عوالم است. این اصل نشان می‌دهد که حقایق عالم بالا در عالم پایین تجلی می‌یابند. وحی نیز پل ارتباطی میان این عوالم محسوب می‌شود. سومین مبنا فقر وجودی است که عقل را نیازمند هدایت الهی می‌کند. چهارمین مبنا تشکیک وجودی است که معرفت را دارای مراتب مختلف نشان می‌دهد. سیر تعالی تفکر انسانی در پرتو تعامل عقل و وحی در سه مرحله قابل تبیین است. در مرحله احتجاج، عقل به نیاز خود به وحی پی می‌برد. در مرحله احتجاج، عقل در صورت عدم ارسال وحی می‌تواند احتجاج کند. در مرحله تلمذ، عقل پس از دریافت وحی، خود را شاگرد آن قرار می‌دهد و به تعالی معرفتی می‌رسد. وحی در این مسیر نقش تکمیل‌کننده و تعالی‌بخش عقل را ایفا می‌کند. در نهایت، وحدت عقل و شرع در مسیر تعالی معرفتی محقق می‌شود.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، پیشنهاد می‌شود مطالعات بیشتری در زمینه کاربرد عقلانیت و حیانی در توسعه علوم انسانی اسلامی و نیز بررسی نسبت این نظریه با دیگر مکاتب فلسفی اسلامی انجام شود. از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به تمرکز بر آثار خاص علامه جوادی آملی و عدم بررسی جامع دیدگاه‌های سایر متفکران معاصر اشاره کرد که می‌تواند در پژوهش‌های آتی مورد توجه قرار گیرد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Hakimi A, Razavi SMA. Revelatory Rationality in the decision-making process; With focus on the thought of Allameh Javadi Amoli. Ma'arj. 2024;2:147-72.
2. Ehsani A. Sadraic Wisdom and the rational reading of revelation with emphasis on the views of Ayatollah Javadi Amoli. Hikmat-e Isra. 2024;4:29-76.
3. Qashqai Khavas M, editor A critique of Alasdair MacIntyre's rationality based on the perspective of Ayatollah Javadi Amoli. 1st National Conference on Cognitive Science from the Perspective of Islamic Sages and Thinkers; 2021.
4. Mesbahi P. Examining the possibility of religious education based on the theory of Revelatory Rationality with emphasis on the views of Allameh Javadi Amoli. Revelatory Ethics. 2019;5-38.
5. Ganjour M. Ontological foundations of the development and excellence of sciences based on Revelatory Rationality; With emphasis on the thoughts of Ayatollah Javadi Amoli. Sadraic Wisdom. 2020;1:145-61.
6. Khodayari J. Psychology (Ilm al-Nafs) in Transcendent Philosophy: Shalamchah; 2023. 55-76 p.
7. Shokrollahi N. Capacities and limitations of Ayatollah Javadi Amoli's theory of religious science. Journal of Researches in Philosophy of Religion. 2025;1:63-78.
8. Esfandiari S, Shirzad A, Tavakoli S. The necessity of religion from the perspective of Neo-Sadraic philosophers (Allameh Tabatabaei, Professor Motahhari, Professor Javadi Amoli): Razi University; 2013. 31-70 p.
9. Javadi Amoli A, Parsania H, Sadeghi SM. Explaining the Proofs for the Existence of God: Isra Publication Center; 2021. 72-93 p.
10. Mulla Sadra. Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Arba'ah (The Transcendent Philosophy of the Four Journeys): Sadra Islamic Philosophy Foundation; 2019. 42-60 p.
11. Miri M, Elmi MJ. Subject Index of Mulla Sadra's Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Arba'ah: Hikmat; 1996. 55-89 p.
12. Khomeini SM. Annotations on the Transcendent Philosophy: Institute for Publication of Imam Khomeini's Works; 2024. 66-82 p.
13. Falahati H, Rouhani A. Bodily Resurrection: From the perspective of Sadraic Wisdom, Javadi Amoli, and Mojtaba Qazvini. Jawhar-e Danesh. 2024;1:66-79.
14. Moqaddas H. The status of reason in understanding and discovering divine rulings with reflection on the thoughts of Allameh Ayatollah Javadi Amoli. Hikmat-e Isra. 2025;2:29-56.
15. Khezrlou MA. A critical study of the rationality of religious knowledge, criteria, and its consequences from the perspective of Seyyedeh based on the foundations of Transcendent Philosophy (Javadi Amoli). Existence and Knowledge (Nameh-ye Mofid). 2022;1:241-58.
16. Yousefi MT, Rouhi A, Yavari M. The reality of Heaven and Hell from the perspective of Transcendent Philosophy (Mulla Sadra, Allameh Tabatabaei, and Ayatollah Javadi Amoli): Baqir al-Olum University; 2013. 42-50 p.
17. Derakhsheh J. Justice in Transcendent Political Wisdom: Imam Khomeini, Allameh Tabatabaei, Martyr Motahhari, and Ayatollah Javadi Amoli: Imam Sadiq University; 2015. 27-45 p.
18. Zamiri M, Zamiri M, Aali HR. The relationship between ethics and jurisprudence from the perspective of Allameh Javadi Amoli; A critique of Ethics-Oriented Jurisprudence theory. Revelatory Ethics. 2024;4:119-40.

19. Mohseni H, Mostafapour MR, Mohammadi Monfared B. A Sadraic analysis of narrations focused on Essential Unity (Tawhid-e Dhati) with emphasis on the works of Ayatollah Javadi Amoli. *Hikmat-e Isra*. 2023;3:5-32.
20. Noghrekar S, Rahimi R. Design principles of 'Residential Complexes' based on 'Islamic Wisdom' (Based on the views of Allameh Javadi Amoli in the book *Mafatih al-Hayat*). *Studies on the Iranian-Islamic City*. 2021;45:31-46.
21. Javarshekian A, Ab-Yari M, Hosseini Shahroudi SM. An ontological analysis of the reality of Proximity (Qurb) from the perspective of Transcendent Philosophy and Islamic Mysticism in the thought of Ayatollah Javadi Amoli. *Islamic Wisdom*. 2025;44:101-20.
22. Abbas-Tabar R. The convergence of reason and politics in the Transcendent Wisdom of Ayatollah Javadi Amoli (The basis of Skinner's intentional hermeneutics). *Political Thought in Islam*. 2018;1:51-81.